פסיפס כנסיית סטפנוס הקדוש הביזנטית מבאר שמע, המאה ה־6 לספירה: תיאורי פריון, חקלאות, ציד ובעלי חיים אקזוטיים – עדות לשפע, קשרים וסטטוס

ד"ר ענת אביטל

החלק המרכזי של הפסיפס משתרע על רוב שטחו של אולם התווך. מידותיו 8.9×4.8 מ' ועיקרו פסיפס בדגם הגפן המשתרגת מתוך אמפורה הממוקמת במרכז הצלע המערבית, בסמוך ומול הכניסה לאולם התווך.

גודל אבני הפסיפס:

בפסיפס באר שמע נמדדה צפיפות של 80 אבנים בדצימטר מרובע (דצמ"ר) בשיבוץ שריגי הגפן; 170-200 אבנים בדצמ"ר בעיצוב אלמנטים פיגורטיביים; ובעיצובים עדינים במיוחד, למשל בפני האישה המניקה, שיבצו באבנים קטנטנות, לרוב מלבניות דקות, בגודל של כ- 3 מ"מ על 6-8 מ"מ. צפיפות זו מעידה על רזולוציה חזותית גבוהה במיוחד, וממקמת את היצירה בין הפסיפסים האיכותיים והמעודנים ביותר שנחשפו בישראל.

צבעי האבנים:

לשם יצירת דימויים ריאליסטיים ועשירים בפרטים, נעשה שימוש במבחר צבעים עשיר – לבן, קרם, בז', אפור, תכלת-אפרפר, שחור, צהוב, חרדל, כתום, אדום, ארגמן, ורוד, חום, טורקיז, ירוק-זית – ובגווני הביניים שלהם, החל מצבעים בהירים מאוד ועד כהים ורוויים. שילוב זה איפשר התאמה מדויקת לאלמנטים הצורניים שבפסיפס, והוסיף להם תחושת עומק, הצללה, תנועה והבעה.

חלוקת אזורי הרצפה:

שריגי הגפן יוצרים 55 מדליונים, שסודרו בחמישה טורים בני 11 מדליונים כל אחד, על שטח כולל של 3.3×7.3 מ'. השריגים נושאים עלים, קנוקנות ואשכולות ענבים מעוגלים. לענבים מסגרת של אבנים שחורות ותוכם מגוון באפור ולבן, וחלקם מגוון בחום, כתום ולבן. האשכולות נישאים על שניים או שלושה עוקצים.

שטח המלבן של המדליונים מוקף ברצועה כפולה של דגם סכמתי צבעוני של פרחי שושן[1] וביניהם רצועה בדגם סרטים צבעוניים בתשליב צמה.[2] הללו יוצרים מסגרת אחת שרוחבה 75 ס"מ. בתוך המדליונים מתוארים בני אדם, יונקים, עופות, זוחל, פירות ועצמים. חלקם מעוצבים כפריט בודד

---

[1] דגם B9 (Avi-Yonah 1933, p. 138).

[2] דגם B3 (Avi-Yonah 1933, p. 138).

במערך הכללי, ואחרים משולבים בסצנות חיוניות ומציאותיות מחיי היום-יום, השגרה, החקלאות, יבוא ומתנות מאפריקה והטבע הסובב.

בכל מדליון בטור המרכזי מתוארות סצנות יומיומיות אנושיות וסצנות של יונקים ועופות, סלים, כלים וכלוב. במדליונים שבטורים הצדדיים מעוצבים יונקים, עופות ובני אדם כפרט בודד, ולעיתים כחלק מסצנות המשתרעות על פני שני מדליונים. דמויות האדם והחיה שבשני הטורים הצדדיים פונות אל עבר הטור המרכזי. בשורה הראשונה והאחרונה עוצבו שני פרטים, אריה וטווס בהתאמה, המשתרעים על שני מדליונים כל אחד.

החללים שבין המדליונים מולאו בעיצובים של אשכולות ענבים, עלי גפן, קנוקנות ועופות.

איכותו של פסיפס באר שמע גבוהה מאוד, והוא משתווה לפסיפסים האיכותיים ביותר מישראל ומהסביבה, והוא מושפע מפסיפס הסטרה הצפונית מכנסיית פטרה, הקדומה לו בכמאה שנה (Fiema et al. 2001, 314-309), כפי שיודגם בהמשך באמצעות כמה השוואות.

תיאור המדליונים ממערב למזרח

בשורה הראשונה :

טור מרכזי:

מעוצב שיח גדול וחזק של **גפן היין** (*Vitis vinifera*) שבוקע מתוך אמפורה גדולה. ממנו צומחים שריגי הגפן שיוצרים את קומפוזיציית המדליונים בהם משובצות הדמויות, שכה נפוצה באמנות הפסיפסים מהתקופה הביזנטית[3] .

טורים צדדיים:

מכל עבר מעוצב פרט זכר של **אריה אסייתי**(*Panthera leo persica*) , כל אריה מעוצב על שטחם של שני מדליונים. את ראש האריות מעטרת רעמה עשירה, פיהם פתוח, שתי שערות שפם מזדקרות מעליו, ולשונם משתרבבת החוצה. הזנב ארוך ומפותל, בקצהו התעבות שיער כהה. בקצות הבהונות בולטים טפרים לבנים וחדים (איור 6). עמדת האריות הנגדיים בשורה הראשונה והטווסים הנגדיים בשורה האחרונה (להלן) – הפוכה מהקומפוזיציה מפסיפס בית הכנסת מעון-נירים ומכנסיית חלת' אל

---

[3] בהרחבה על התפתחות השימוש בשריגי גפן והסגנונות השונים: Toynbee J. M. C. & Word P. J. B., 1950, 'Peopled Scrolls: An Hellenistic Motif in Imperial Art', PBSR 18: 1-41; Hachlili R., 2009, Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and trend, Brill: p. 142-147

פולה מבקעת הירדן, בהם הטווסים נמצאים בשורה הראשונה בעוד שהאריות נמצאים בשורה האחרונה (אהרונוביץ' ואחרים בפרסום).

האריה הוא טורף-על גדול שחי בטבע. ידוע שהוא מהטורפים הפחות מסוכנים לאדם. בעת העתיקה האריות האסייתיים היו נפוצים למדי בארץ ישראל עד המאה ה -י"ב או ה-י"ג לספירה (מנדלסון ויום-טוב 1993: 45). נהגו לצוד אותו ולאלף את הצעירים לצורכי שמירה, ולביאות אולפו לציד צבאים. למשל בפסיפס חצר בית האמידים מלוד נראית לביאה רתומה צדה צבי. האריות שימשו לנוי ולשעשוע. גודלו ויופיו תמיד הקסימו את האדם, ודמותו מסמלת הוד, גבורה ועוצמה (פליקס 1982, 210).

בשורה השנייה:

טור מרכזי:

מתוארת **אישה יושבת** בישיבה שלובת רגליים וחולצת שד ל**תינוק** האחוז בזרועותיה. האישה נראית חסונה ובריאה ולבושה ססגוני. השמלה צבעונית, קצרת שרוולים, מבד ארוג ומקושט (איור 8). השמלה ארוכה ומכסה את רגליה, ורק אצבעות רגלה השמאלית מבצבצות מלמטה. זרועותיה של האישה חשופות, ועל זרועה הימנית אצדעה וצמיד. לראשה כובע צר תיתורה ולאוזניה עגילים מאבנים בצבע צהוב המדמה זהב. התינוק שבידיה לבוש בגד המשובץ באבנים צהובות, שכנראה מדמות רקמת זהב. על אמת היד ועל הקרסול הוא עונד צמידים מאבנים צהובות, המדמות זהב. התמונה המתקבלת מתארת אישה פוריה ובריאה משכבת אצולה עשירה ותינוקה גדול ובריא. דמות האישה מזכירה את הדמות האביב מכנסיית פטרה, שם האישה מציגה סלסלה עם ורדים אדומים בשיא פריחת האביב. תנוחת הגוף וסגנון הלבוש והתכשיטים דומים.

דמות האישה מבאר שמע מלמדת על הרצון לשקף חיי שפע מבורכים, פריון וילודה, שמתכתבים עם שאר הדימויים של פריון בעלי החיים, שיתוארו בהמשך, הנקבות המניקות ומולם הזכרים ההיראלדיים: כבשה, לביאה (אריה הזכר במדליונים של השורה הראשונה), טיגריס נקבה (ללא זכר ממול), כלבת רוח; ובהתאמה נראה רצון להציג פריון גם בבעלי חיות ממחלקת העופות: תנובת ביצים של זוג פניניות, קינון של זוג יונים באמפורה, ושני זוגות טווסים, זכר ונקבה.

טורים צדדיים :

בשני הצדדים תיאור דומה של **כבש הבית** ,(*Ovis aries*)כל פרט במדליון עצמאי (איור 9). לכבשים קרניים מסיביות, פונות לאחור וזנבם עבה, אוגר שומן, באורך בינוני (גוטווין 33:2016). הפרט הימני הוא כנראה זכר, והשמאלי נקבה עם שתי פטמות עטין בתחתית הבטן.

בכל צד הוצג גם פרט זכר של **פסיון מצוי** *(Phasianus colchicus)*. לשני הפסיונים עיצוב דומה ומציאותי (איור 10). חזית הראש בצבע אדום, 'קרניים' אופייניות של נוצות על הראש, המקור לבן ומעט מאונקל. נוצות הגוף צבעוניות ומגוונות בצבעים חום, סגול, צהוב, כתום וורוד. הזנב ארוך

ובאחד האיורים מפוצל לשניים. לרגליהם שלוש אצבעות ודורבן. בשל בשרם הטעים והמשובח ביותר הפסיונים הובאו מהקווקז כבר על ידי הרומאים והופצו לכל אזור אגן הים התיכון וגם לישראל וגודלו בשבי (ברטוב 1990: 256-257; תרן 1981: 417).

איורים 9 ו-10

בשורה השלישית:

טור מרכזי:

סל קלתוס קלוע ובו מונחת ערימה סדורה של **ביצי פניניית הקסדה** (*Numida Meleagris*) בצבע אפרפר-תכלת (איור 11). במרבית הפסיפסים הסלים מכילים פירות (Hachlili 2009: 141), אולם כאן ובפסיפס כנסיית פטרה, מתוארת בסל תנובת הביצים היפה שנאספה מהעופות. בכנסיית פטרה המתוארכת לסוף המאה הה' לסה"נ (Fienna et al. 2001:307), עוטרו שני יענים נגדיים לסל ביצי יען גדולות, וכאמור ניכר שפסיפס באר שמע מושפע ממנו בחלק מהעיצובים.

טורים צדדיים :

מימין ומשמאל **שתי פניניות** הפונות אל עבר הסל המרכזי, כנראה נקבה מימין וזכר משמאל (איור 12). לזכר הפנינייה מתוארת בליטה שמדמה את ה'קסדה', הבליטה הנוקשה שבולטת מעל לראש הפניניות, לנקבה שבאיור חסרה בליטה, כשבמציאות היא פחות בולטת משל הזכר. גם דלדל העור שמתחת לסנטרו מוצג באיור הזכר, אך חסר בתיאור הנקבה. גוף הפניניות מעוגל ומלא, הוא מעוטר נקודות לבנות על רקע אפור-שחור, מקורן עבה וצבעו חום. לרגליהן שלוש אצבעות ודורבן. הפניניות הובאו לישראל מאפריקה שמדרום לסהרה וגודלו בשבי לשם הפקת בשר , ביצים וגם לצורכי שמירה (ברטוב 1990:256).

במדליון נוסף מימין נראית **לביאה**(*Panthera leo*) . ללביאה פטמות הנקה בולטות, זנב ארוך, לבהונותיה טפרים חדים. פיה פתוח ולשונה האדומה משתרבבת (איור 13).

במדליון השמאלי ביותר מתוארת **נקבת טיגריס** (*Panthera tigris*). אף לה פטמות הנקה בולטות, זנב ארוך, פה פתוח עם לשון אדומה משתרבבת, וטפרים חדים לבהונותיה. פרוותה מעוטרת בפסים שחורים אופייניים. הטיגריסים אולפו לנשיאת כרכרות ולתצוגה, והרומאים צדו אותם באסיה לצרכי משחקי הגלדיאטורים (Auguet 1994: 85-86). איורים של טיגריסים נראים בפסיפסים מהתקופות הרומית והביזנטית, מרחבי האימפריה וגם בישראל. בנגב המערבי עוצבו טיגריסים בכנסיית שלאל ובבית הכנסת של עזה.

איורים 11.12.13

בשורה הרביעית:

טור מרכזי:

גבר יושב במושב מרופד על כיסא נצרים קלוע **ומנגן** בחליל עבה (איור 14). שיערו עשוי תלתלים כהים, את גופו מכסה טוניקה שקשורה על כתפו הימנית, לרגליו סנדלים עם רצועות דקות. על שריג הגפן שמאחוריו תלוי כד חרס. תיאור דומה מאוד של גבר יושב על כיסא נצרים ומנגן בחליל בינות לשריגי הענבים עוצב במנזר הגבירה מרים מתל איצטבא מבית שאן (Fitzgerald 1939).

טורים צדדיים :

בארבעת המדליונים מתוארים ארבעה פרטים של **בקר** .(*Bos*) שני הפרטים הקרובים למרכז עוצבו בגווני חום-אדמדם, ולהם קרניים מעוקלות כלפי חוץ. תיאור הקרניים בפסיפס באר שמע תואם איורים קדומים של קרני שור הבר ,(*Bos primigenius*) כגון זה המופיע בשער עשתר מבבל (Watanabe 2015), וכגון בציורי מערת לאסקו (Lascaux) שבצרפת.(Sochorová, 2023)

לפי ממצאים ארכאו-זואולוגיים, שור הבר התקיים בישראל עד שלהי תקופת הברזל, והמשיך להתקיים באירופה עד תחילת המאה ה־17 ;Tsahar et al., 2009) עמר ואחרים, 2009: 45 .(השם "שור הבר" מוזכר גם במשנה": *שור הבר מין בהמה, ורבי יוסי אומר: מין חיה* "(משנה, כלאיים ח, ו) – עדות לכך שחז"ל הכירו את בעל החיים.

אם אכן נכון לזהות את דמות הבקר שבפסיפס כשור הבר, הרי שמדובר בתיאור יוצא דופן, שעשוי להעיד על נוכחותו בטבע או בשבי גם בתקופה הביזנטית בארץ ישראל. עיצוב הקרניים המעוקלות כלפי חוץ – הזהה לקרני שור הבר באיורים פרהיסטוריים – אינו ניכר באף תיאור אחר של בקר בפסיפסי התקופה.

לשני הפרטים הקיצוניים קרניים מעוגלות כלפי פנים וחטוטרת על הגב, והם ניתנים לזיהוי עם **בקר הזבו** (Bos indicus(. (עמר תשע"ו; הלוי 1981: 552-553) (איור 15). מימין מוצג פרט ברביצה כשגופו עבה יותר מהפרט העומד על רגליו משמאל. הפרט הרובץ הוא אולי פרה הרה וראשה פונה מעלה בגעייה. תנוחתה של הפרה בפסיפס – גוף כבד, גפיים מקופלות תחת הגוף, הזנב מורם מעלה, צוואר מתוח קדימה ופה פעור – עשויה לרמז על שלב מקדים של ההמלטה. תיאורים אתולוגיים של פרות הרות מראים כי סמוך להמלטה זנב הפרה מורם, הפרה משמיעה קולות געייה חוזרים, תוך מתיחת הצוואר לפנים. אם הפירוש הזה נכון, הרי שתיאור זה, בשילוב עיצובים נוספים בפסיפס זה של נקבות מיניקות וצבייה הרה, מחזק את התפיסה של שפע טבעי, רבייה ופוריות.

איורים 14,15

בשורה החמישית:

טור מרכזי:

על שריגי הגפן תלויה במאוזן אמפורה מסוג **קנקן עזה** (סגל 2011) (איור 16). במרכזה פעור פתח רבוע שבו נראית **יונת סלעים** *(Columba livia)* **דוגרת**. מתחת לאמפורה נראה פרט נוסף של יונת

סלעים. זהו איור מציאותי של זוג יוני סלעים בעונת הקינון בתוך תא קינון ייעודי שהותקן באמפורה. יונת הסלעים חיה בטבע בישראל ומקננת גם בתחומיי ישובים. יונת הסלעים בויתה לפני כ-5000 שנה והיא אם יונת הבית. יוני הסלעים שימשו את האדם לצורכי בשר, ביצים, נוי, לשלשת לזיבול השדות וכקורבנות (פז 1993: 264-267).

טורים צדדיים :

מימין **נקבה** של **כלב רוח** *(Canis lupus familiaris)* במרדף צייד מהיר אחר ארנבת מצויה *(Lepus capensis*)(איור 17). לכלבה פטמות אדומות בולטות, לצווארה קולר ורצועה אדומה מתנופפת לאחור. אוזניה של הכלבה זקורות. רגליה הקדמיות נכנסות אל תוך המדליון של הארנבת ומשיגות אותה.

משמאל מתואר **כלב רוח זכר** עם קולר ורצועה לצווארו. אוזני הכלב מתנפנפות לאחור בעת המרדף המהיר אחר שועל מצוי *(Vulpes vulpes),* שנס ממנו במדליון שלפניו. רגלי הכלב משיגות את השועל אל תוך המדליון הסמוך. לשועל זנב עבה, ארוך ושעיר והוא מסב מבטו בתנועה לאחור להביט ברודפו.

כלבי רוח הם גזע של כלבים, המתאפיינים בריצה מהירה והיכולת לזהות צייד במהירויות גבוהות. הם אולפו כבר בעת העתיקה לצורכי שמירה וצייד (שמשוני 1990:247-249; וולף 1981: 982-983). תיאורים דומים של מרדפים אחר ארנבות ושועלים שהזיקו לחקלאות ואף שימשו למאכל, נראים בפסיפסים נוספים מישראל, למשל בבית הכנסת בית אלפא, פסיפס מקיסריה, כנסיית המרטיר מבית שאן (אביטל 2014 ב': 63-64), פסיפס חלת' אל פולה מבקעת הירדן (אהרונוביץ ואחרים, בפרסום) וגם מעבר הירדן המזרחי, למשל בכנסיית תומס הדיאקון, המתוארכת למאה -ה-ו' לסה"נ, מהר נבו (Piccirillo 1993: 182-187).

איורים 16,17

בשורה השישית:

טור מרכזי:

סל כפול המיועד להעמסה על גב בהמה ובו מונחים אשכולות ענבים אדומים וסגולים בשלים בכמה גוונים. לסל זוג מוטות לנוחות הנשיאה בידי הפועלים (Hachlili 2009:141), (איור18). סלים כפולים דומים שמכילים ענבים, מעוצבים על גבי פסיפסים נוספים מאזור הדרום, בבית כנסת מעון-נירים (אבי-יונה 1960:86-93 ; אביטל 2014א':67), כנסיית שלאל (Trendall 1957) וכנסיית בית לויה (פטריך וצפריר 1985: 106-112; אביטל 2014א': 76-79).

טורים צדדיים:

בשני המדליונים מימין מעוצבת סצנה של **גַּמָּל מוליך מאחוריו גָּמָל** חד-דבשתי (*Camelus dromedarius*) קשור בחבל. על דבשת הגמל מורכב סל כפול מנצרים. הסל מכוסה בשמיכה ארוגה מסיבים צבעוניים. השמיכה מכסה ושומרת על הסחורה שבסל. על צוואר הגמל שני קולרים, האחד שחור ודק, השני בסגנון חבלים ארוגים. לראש הגמל קשור רסן מחבל שחור באמצעותו מובל הגמל בעקבות הגַּמָּל. רגלו הקדמית של הגמל יוצאת מן המדליון לעבר המדליון הסמוך. הגַּמָּל לבוש טוניקה התלויה על כתפיו וקשורה למותניו ולרגליו סנדלים מרצועות דקות שחורות. גמלים שמובילים תוצרת חקלאית מעוטרים בפסיפסים נוספים מדרום הארץ, למשל בח'ירבת ברקה כנסיית הבישוף יוחנן (שיאון, רפיואנו, חבס ודי סגני2010) ובכנסיית כיסופים (כהן 1979, 19-24).

בשני המדליונים משמאל מתוארת סצנה של **חַמָּר מוליך** מאחוריו **חמור הבית** (*Equus africanus asinus*) קשור בחבל (איור 19). החַמָּר לבוש כמו חברו שממול, הגַּמָּל. על גב החמור פרוש אוכף ועליו מונח סל נצרים כפול. הסל העמוס סחורה מכוסה בשמיכה אפורה הקשורה היטב בחבלים כפולים. רצועה עבה קשורה סביב בטנו של החמור להידוק המשא שעל גבו. לראשו של החמור קשורים רסן וחבל בהם נמשך החמור. רק תיאורים מעטים של חמורים עוצבו כשעל גבם משאות בשירות החקלאות בעת שהם מובלים על ידי חמרים, למשל, בקפלת אל חמאם מבית שאן (Avi-Yonah 1936) ובמנזר הגבירה מרים מתל איצטבא מבית שאן. בשני המקרים התיאורים מבית שאן והחמורים נושאים ענבים מהכרם אל הגת. תיאורים אלו לרוב נוצרו בהשפעת איורים מעבר הירדן המזרחי, למשל מכנסיית המרטירים הקדושים לוט ופרוקופיוס, המתוארכת לשנת 557 לסה"נ (Piccirillo 1993:155).

איורים 18,19

בשורה השביעית:

טור מרכזי:

פסיון מצוי (*Phasianus colchicus*) מוצג בכלוב עץ רבוע התלוי בשרוך על שריגי הגפן (איור 20). לפסיון זנב ארוך, על פניו עוצב העור האדום. הפסיון מוצג בכלוב לראווה באופן בו נהגו להוביל העופות למכירה. כלובים עם או בלי עופות מתוארים בפסיפסי התקופה (Hachlili 2009: 140), ולמשל בפסיפס מעון-נירים משובץ בתוך הכלוב שליו נודד (*Coturnix Coturnix*) שניצוד באזור הנגב המערבי בעת הנדידה.

טורים צדדיים:

בכל אחד מהצדדים מעוצבים **דוב חום סורי** (*Ursus arctos syriacus*) וברווז-אווזי בשם **יאורית מצרית** (*Alopochen aegyptiacus*), כל פרט מוצג במדליון נפרד (איור 21). הדוב נראה כחוש ורעב, עובדה שיכולה ללמד על נטיית הדובים להיכנס אל תחומיי הישובים בחיפוש אחר מזון וטרף. הדוב

הסורי היה מצוי בטבע בישראל עד תחילת המאה ה-כ' לסה"נ. הדובים הם אוכלי-כל, ובזמנים שהם לא מצאו את טרפם בטבע, הם היו נכנסים אל שטחי החקלאות ואוכלים מגידולי האדם מן הצומח וגם מחיות המשק (מנדלסון ויום-טוב 1993:165–166). דובים נוספים עוצבו בפסיפסים מכל רחבי ארץ ישראל. בדרום ישראל עוצבו דובים גם בפסיפסים נוספים, למשל בכנסיית כיסופים בה נראה חייל לוחם בדוב במרכז מטע אגסים ותפוחים, ובבית הכנסת של עזה הדוב מוצג כחלק מתצוגת היונקים והעופות (עובדיה 1968).

ליאוריות מקור כתום עבה, לעיניים מסגרת שחורה מוארכת, מעל ומתחת לעיניים שני כתמים לבנים אופייניים. על הצוואר אזור חום-כתום, הגב והזנב בצבע חום-אפור עם פסים קצרים שחורים. לרגליהן דורבן ושלוש אצבעות בכל רגל וללא קרומי שחייה. חשוב לציין שאלו הטעויות היחידות שעשה האמן בתיאור העוף, כי במציאות ליאורית אין דורבן על הרגליים ובין שלוש האצבעות נמתח קרום שחייה אופייני לעופות מים. מקורה של היאורית המצרית הוא באפריקה, והיא הובאה לישראל לצורכי תעשיית הבשר והביצים. יאוריות נוספות עוצבו בפסיפסים בישראל מהצפון, בעיקר ירושלים והשפלה, למשל, מפסיפס הציפורים בקיסריה (פורת 2006) ובכנסיית מדרס (גנור ואחרים 2011). עיצוב היאורית בכנסיית באר שמע הוא היחיד מבין תיאוריה בפסיפסים מדרום ישראל.

איורים 20,21

בשורה השמינית:

טור מרכזי:

גבר נשען על מטה לבוש טוניקה קצרה המעוטרת בשוליה וקשורה למותניו, לרגליו סנדלים מרצועות שחורות דקות (איור 22). ידו הימנית מונחת ברישול על לראשו, אולי מצל על ראשו מהשמש הקופחת. הוא נשען בנינוחות או בלאות על מטה המונח מתחת לבית השחי ואוחז אותו בידו השמאלית.

טורים צדדיים:

מימין ומשמאל מתרחשות שתי סצנות צייד מנופי הבר על שני מדליונים סמוכים. מימין **זאב מצוי** (*Canis lupus*)**רודף אחר יעל נובי**(*Capra nubiana*) ממין זכר. לזאב עיניים מודגשות, פרווה עבה, זנב עבה ושעיר, אוזניו זקורות, ושפמו ניכר. ליעל קרניים חזקות מעוגלות לאחור בין שתי אוזניים בולטות, לסנטרו זקנקן שחור, זנבו קצר ופרסותיו מחולקות לשניים. הזאב הוא טורף שהיה מצוי מאוד בבר בכל חלקי ישראל, ניזון מטריפת יונקים ועופות בטבע. כיום האוכלוסיות של הזאבים הצטמצמו מאוד (מנדלסון ויום-טוב 1993: 182-189).היעלים הם אוכלי עשב ומשמשים מזון לטורפים בטבע. היעלים מצויים גם כיום באזורי מדבר יהודה וברחבי הנגב, באזורי מצוקים הסמוכים למקורות מים (מנדלסון ויום-טוב 1993:269-277). זאבים ויעלים עוצבו רק בפסיפסים בודדים

בישראל, ובדרום ישראל נמצא תיאור של זאב רק בפסיפס כנסיית באר שמע. יעלים נוספים עוטרו בגליל התחתון, בקיסריה ובשפלת יהודה למשל בכנסיית מדרס (גנור ואחרים 2011).

משמאל מתואר **ברדלס** (צ'יטה) (*Acinonyx jubatus)* שואג במרדף אחר **נקבה של צבי ארץ ישראלי** (Gazella gazella). לצבייה בטן תפוחה ומעוגלת, העשויה ללמד על הריון מתקדם.

הברדלס מניף את שתי רגליו הקדמיות תוך כדי מרוצה אל לעבר גבה של הצבייה במטרה להפילה ולרתק אותה. בניגוד לבטנה התפוחה של הצבייה, ביטנו של הברדלס דקה וניכר שקיבתו ריקה, הוא רעב ושוחר לטרף. גופו דק ואתלטי, ראשו קטן ביחס לגוף בהשוואה לנמר. הזנב ארוך ומפותל כלפי מעלה, לשון אדומה ומשתרבבת ושפם האופייני. דמות הברדלס מורכבת מאבני ביטומן כהות ובמנעד רחב של אפורים היוצר אפקט של עומק והצללה**.** על הפרווה ניכר דגם החברבורות כשבמרכז כל חברבורה מופיעה אבן בצבע כתום־צהבהב – בגוון חם, בולט**.** סביבה מוקפות 3 או 4 אבנים שחורות. הרקע שביניהן מורכב מאבנים בגוונים משתנים של אפור, תכלת, ובז' בהיר – שמעניקים תחושת תנועה וצל בפרווה**.** הדגם חוזר על עצמו בצפיפות משתנה, עם נטייה לריכוז החברבורות באזור הגב, הצלעות והגפיים.

הברדלסים חיו בעבר בישראל והם שימשו לתצוגה כקישוט והבעת יוקרה, בכלובים או בחצרות, הם שימשו במשחקי הגלדיאטורים, ומפרוותיהם היפות יצרו שטיחים. הברדלסים הם יונקים נוחים לאילוף ונאמנים לבעליהם כמו הכלבים, כפי שנראה בפסיפס זה, הם שימשו לציד צבאים ושועלים. עד תחילת המאה ה-20 עדיין נמצאו ברדלסים בערבה (דור 1975: 60).

הצבאים הם אוכלי עשב ומשמשים מזון לטורפים הגדולים. הצבאים היו נפוצים מאוד בישראל מהצפון ועד לצפון הנגב, וניצודו גם על ידי האדם למאכל (מנדלסון ויום-טוב 1993:258–269). בימינו הצבאים הוכרזו כחיה מוגנת והם מצויים בסכנת הכחדה. הצבי עוצב בפסיפסי ארץ ישראל מהצפון ועד לדרום. בדרום עוטר צבי גם בכנסיות כיסופים ושלאל.

איורים 22,23

בשורה התשיעית:

טור מרכזי :

סצנת עימות בין **גור כלבים** נמוך, **מגזע כנעני**, שנמצא בעמדה לעומתית מול **עגור אפור** *Grus grus*) גבוה (איור24). לצוואר הכלבלב קולר בצבעים אדום וכתום. על הקולר תלויים שלושה פעמונים המשובצים באבנים בצבע טורקיז, ובמרכזם אבן לבנה בודדת. זהו **תיאור ייחודי של פעמונים** על צוואר של כלבים בפסיפסי התקופה בישראל. פיו פתוח בנביחה אל מול העגור שמעליו, לשונו האדומה ושיניו הלבנות והחדות נחשפות.

הכלב הכנעני הוא גזע כלבים קדום שבוית באפריקה ובאסיה לצרכי שמירה, הגנה וציד (וולף 1981: 978). בציור נראה שהעגור תוקף את הכלב במקורו. לעגור רגליים ארוכות ושלוש אצבעות בכל רגל, גופו אפור-כהה. ייתכן שהעגור הוא מבוית וגדל בשבי האדם לצרכי מאכל ושמירה, והכלב הצעיר מציק לו. העגורים גודלו בשבי האדם כבר לפני אלפי שנים, ותיעוד לכך נראה בגילוף קיר מהמסטבה של טי מסקארה (Saqqara) מצרים, 2345-2494 לפסה"נ.[4]

העגורים מגיעים לישראל מאירופה מדי שנה בסוף הסתיו בלהקות נודדות, וחולפים בישראל במהלך החורף. בעבר הם ניצודו ונשמרו בשבייה (פז 1993:189–192). מעט תיאורים נוספים של עגורים נראים בפסיפסים מצפון הארץ מעמק בית שאן, בקעת הירדן ובנגב המערבי רק בבית הכנסת מעון-נירים.

טורים צדדיים:

בשני המדליונים מימין מתואר **אדם שחור** עור ממוצא **אפריקאי**, עטור תכשיטים, המוליך **ג'ירף** (*Giraffa*). אף שהעיטור בוצע ברזולוציה גבוהה, הדמיון הרב בין מיני הג'ירף אינו מאפשר זיהוי ודאי של המין, וניתן לזהות רק את הסוג ג'ירף. לצוואר הג'ירף קשור קולר צבעוני, שממנו תלוי פעמון ייחודי בתיאורו. על ראשו רתום רסן הנמשך בידיו של האדם.

האדם לבוש מכנסיים תפוחים מבד קל, מפוספס וצבעוני. פלג גופו העליון עירום, רגליו יחפות. לצווארו ענק או סרט משובץ אבני שיש בהירות, ועל קרסוליו ואמותיו ענודים צמידים אף הם מאבני שיש בהירות. ביגודו ותכשיטיו מעידים שהוא יליד מכובד ומקצועי בתחום הטיפול בג'ירפות. הוא מתואר בתנועה מהירה, כמעט ריצה, וידו הימנית מושטת קדימה בתנועת ברכה.

במדליון השמאלי מתואר מהוט **אפריקאי שחור עור** רכוב על **פיל** (איור 25)**.** אף מוצאו של המהוט מעיד על כך שהפיל הובא עם המאמן הילידי המקצועי שלו מאפריקה. הפיל ניתן לזיהוי עם פיל אפריקאי (*Loxodonta*) . לפיל אוזניים גדולות וכפות רגליים רחבות. על גבו שמיכה הקשורה בחבל כפול אל אחוריו ומתחת לזנבו, סביב לבטנו וסביב לצווארו העבה. הרצועות האחורית וזו שעל צוואר הפיל עשויות מבד מפוספס ומקשטות את הפיל.

גם לאדם זה מכנסיים תפוחים וצבעוניים, וחלקו העליון של הגוף עירום, ואף הוא כחברו מעוטר בצמידים על אמותיו וענק לצווארו. אף הוא מושיט את ידו הימנית הפרוסה בתנועת ברכה.

במדליון הסמוך אל הפיל, שרובו הרוס, נראית יד מושטת לברכה של אדם שחור עור ורגלו היחפה. שרד גם תיאור של רגל אחורית של **חיה פרסתנית**, ששייך לציור במדליון שנהרס. ניכר שאף אדם

---

[4] https://egypt-museum.com/post/179188657246/farmer-leading-tame-cranes

הזה הוליך בעל חיים נוסף, **אולי זברה**, כפי שמתוארת בפסיפס בית הכנסת של עזה, באיור נדיר בפסיפסי ישראל.

איורי הג'ירף והפיל (וכנראה אף זברה) מנציחים בפסיפס אירועים של משלוח תשורות גומלין במסגרת קשרי מסחר ותרבות בין הבירה הקיסרית בקונסטנטינופול[5] לבין שבטים או ממלכה עשירה באפריקה מהסוואנות שמדרום לסהרה. בשנת 496 החיות האקזוטיות נצפו בעזה על ידי תימוטאוס מעזה. בשנת 573 שוב צוין אירוע של הגעת ג'ירפות לקונסטנטינופול.[6]

החיות המרהיבות הללו שהו זמן מה בעזה, או שאף חלקן נשארו כמתנה עבור מחוז גרר ופטרוני כנסיית באר שמע, כאשר מסען לקח אותן אפריקה, דרך הים האדום ונמל אילת, ומשם בדרכי היבשה אל נמל עזה. מנמל עזה הם הפליגו דרך הים התיכון אל הבירה הקיסרית. שם החיות שימשו לתצוגת ראווה (פליקס 265:1982) של חיות אקזוטיות קסומות בגן החיות הקיסרי (Brown 2018: 96; Bodenheimer & Rabinowitz 1949).

קיימות מספר הופעות של ג'ירף ופיל בפסיפסים, ועיצובן מעיד על תיאור חזותי מראייתן במציאות (Hachlili 2009: 275). בנגב המערבי, שם הושפעו בעיקר מהאירועים ההיסטוריים בתקופה הביזנטית, מוצגות מרבית הג'ירפות: ארז, כיסופים ועזה. גם מרבית הופעות הפילים הן בפסיפסי הנגב המערבי: כיסופים, מעון-נירים. תיעוד נוסף של מסע החיות האקזוטיות, הג'ירף וכנראה גם הפיל, מונצח גם בפסיפס הגבירה מרים במתל איצטבא בבית שאן.

איורים 24, 25

בשורה העשירית:

טור מרכזי:

אדם צעיר לבוש טוניקה קצרה, רגליו יחפות ומשני צידי ראשו הכיתוב **BIKTWP** (ויקטור). הוא מציג לראווה **מגש שעליו מונח נתח בשר** גדול, ככל הנראה צלעות טלה או כבש. גוף הנתח מתואר בגווני ורוד–אדום עמוקים, ומוקף בקו כהה המזכיר את השומן או הקרום החיצוני. בצידו הימני של הנתח עיטור בולט של פסים אדומים מקבילים – ייתכן שהם מייצגים את קצות הצלעות החתוכות, כלומר את חתך העצמות שנחשפו בבשר. תיאור זה מעיד על הצגה אנטומית נאמנה של הנתח. הצגת התקרובת על המגש מסמלת הכנסת אורחים רחבת-לב והרצון לשקף שפע של מזון, כלכלה מבורכת ופריון התוצרת החקלאית. מסגרות גיאומטריות, מדליונים וסלים המכילים פירות מעוצבים בפסיפסים

---

[5] **לכבוד** הקיסר אנסטסיוס הראשון דיקורוס שהיה קיסר רומא המזרחי מ-491 עד 516.

[6] בשנת 496 תועדה עצירת שתי ג'ירפות ופיל בעזה בדרכן לקונסטנטינופול, ונצפו על ידי המלומד **Timotheus of Gaza**, מחבר חיבור זואולוגי בן התקופה על בעלי חיים אקזוטיים (Timotheus of Gaza, *On Animals*; ראו Derideaux 2020). בשנת 573 תועדה הגעת ג'ירפה נוספת לבירה הביזנטית על ידי הכרוניקן הוויזיגותי **John of Biclaro**, שציין את המשלוח כחלק ממשלוח שגרירות אפריקאית.(John of Biclaro, *Chronicon*, in: Collins 2004, p. 88)

רבים, ופעמים רבות ניתן להצביע על המקור לעיטור, כרצון לשימור מנהג האירוח, ה'קסניה (ξενία) , בו המארחים נהגו להעניק מתנות לאורחים עם עזיבתם (Dunbabin 1999: 109; 298; 310).

נראה כי ניתן לזהות את ויקטור המוזכר כאן עם הדמות הנקוטה בכתובת ההקדשה שהוצבה בטבּולה אנֶסְטה על מפתן אחד מחדרי-הצד במתחם הכנסייה. בכתובת נזכרים שני בני-תקופתם - ויקטור וסטפנוס - כאשר ויקטור נמנה עם רשימת ה־*προκρίτοι* ("המועדפים") שהונצחו לאות הוקרה על השירותים שמילאו בקהילת הכנסייה. תפקידו מצוין כ-*cellarius* (צֶ'לַריוס), כלומר הממונה על מחסני-התבואה והמזון.(Tzaferis 1996: 78)

טורים צדדיים:

מימין מעוצב **סוס** (*Equus caballus*) שרירי וחסון. גם במדליון נוסף משמאל מעוצב סוס דומה. ביות הסוס החל באמצע האלף הרביעי לפהנה"ס באירן ובמרכז אסיה, הוא בוית כמקור למזון, הבשר והחלב ומאוחר יותר כבהמת משא, בהמשך הודק הקשר בין האדם לסוס, כרוכב או לוחם (לב 1990: 244-245), ותיאורים אלו מופיעים בפסיפסים, למשל בבית גוברין ובכיסופים. בתקופה הביזנטית מעוצבים סוסים בפסיפסים בנגב המערבי, בשפלת יהודה ובשרון.

במדליון הימני הקיצוני – שנראה הרוס בתצלומים משנות ה־90 – משובץ כיום באתר הפסיפס במועצה אזורית מרחבים[7] **כלב** בצבעים בהירים. תנוחתו נראית כמעין מנוחה, או לחלופין – כתנוחת גירוד גוף אופיינית לכלבים. לצווארו קולר מקושט בפסים בצבעים אדום וכתום. בדומה לקולר של הגור מהשורה התשיעית, אף כאן תלויים **שלושה פעמונים**, העשויים מאבנים שחורות, ואבן לבנה שובצה במרכז כל אחד מהם. ראשו של הכלב אינו טבעי במראהו, ואוזנו השמאלית איננה במקומה האנטומי התקני.

כיצד נוצר דימוי זה, ומה פשר עיוותי ראשו? במהלך העתקת הפסיפס מאתרו המקורי לחצר המועצה האזורית מרחבים, בוצעו חפירות בקרקע. בחפירה שנערכה מתחת למדליון זה, נמצא חלקו החסר של הפסיפס שהיה שקוע. המדליון שוחזר באתר החדש, אך חלק מן האבנים שובצו בצורה משוערת – דבר שהביא, ככל הנראה, לעיוות במבנה הראש ולמיקומה החריג של האוזן.

בהתבסס על מראהו הנוכחי של הפסיפס, ניתן להציע זיקה בין הכלבלב המתעמת עם העגור בשורה הקודמת, לבין הכלב הבוגר במדליון הנוכחי. לשניהם קולר זהה, וראשו של הכלב הבוגר מוטה מטה – לעבר מרכז השורה הקודמת, שם שובץ הגור. ייתכן שמדובר באם וצאצאה, בהתאם לרעיון המרכזי של פריון ורבייה המשתקף בפסיפס זה.

---

[7] הפסיפס הועתק בשנת 2025 לחצר מועצה אזורית מרחבים.

הפעמונים התלויים על הקולרים שימשו – ומשמשים עד היום – לזיהוי מיקום החיות. השימוש בהם נפוץ במיוחד בקרב כלבים צעירים ובעלי חיים הנוטים לשוטט. בנוסף לפעמונים על צוואר הכלב הבוגר וכלבלב, משובץ פעמון גם על צוואר הג'ירף, שאף הוא, כאמור לעיל, ייחודי ויוצא דופן.

במדליון השמאלי ביותר מתוארים **נמייה מצויה** (*Herpestes ichneumon*) מתורבתת ולצווארה קולר. הנמייה לוחמת בנחש גדול, שזנבו מלופף על שריג הגפן של מסגרת המדליון (איור 27). הנחש ארוך וצבעו כהה. על גבו דגם משבצות מאבני פסיפס בהירות וכהות לסירוגין. ייתכן שמתואר **נחש צפע** מצוי(*Daboia palaestinae*) ארסי ומסוכן, שמאופיין בדגם עקלתון על גבו. ידועה ומוכרת התכונה של הנמיות ויכולתן להביס נחשי צפע ולאוכלם. בעבר אף בייתו נמיות לשמירה כנגד נחשים ארסיים בסביבת מגוריי אדם (פליקס 1982: 251), וכבר בציורי הקיר המצריים הקדמוניים, בקבר בני חסן מהמאה ה-י"ט לפנה"ס, נראה תיאור של נמייה וכלב מובלים ברצועות מאחורי הבעלים.[8] נמייה מתורבתת ונחש מוצגים בעמדה לעומתית בשני פסיפסים נוספים מישראל, בפסיפס קפלת קבורה משפחתית ,אורפאוס, מירושלים (Vincent 1911) ובפסיפס כנסיית שדה נחום (Gorzaczany and Rosen 2018).

איורים 26,27

בשורה האחת-עשרה:

טור מרכזי :

קיליקס נאה ובו מונחים **תפוחים אדומים** על ריפוד של עלים ירוקים שמבצבצים מאחורי התפוחים (איור 28). כלים עם תפוחים בתצוגה דומה עוצבו גם בפסיפסים בבית הכנסת מעון-נירים וכנסיית שלאל.

טורים צדדיים:

במדליונים הצדדיים מעוצבים שני זכרים של **טווס הודי**(*Pavo cristatus*) . כל טווס משתרע על שני מדליונים. לטווסים זנב ארוך וצבעוני מאוד, וניכרות בהם ה'עיניים' האופייניות לזנב הזכר. לראשם כתר ציצית אופייני. לכל רגל שלוש אצבעות על הקרקע ושני דורבנות מודגשים (איור 29). הטווס בוית כבר בעת העתיקה לצורכי נוי, שימוש בנוצות לקישוט ולמאכל תאווה על שולחנות העשירים (ברטוב 256-1990:255). הטווס מעוטר בפסיפסים רבים בכל רחבי ארץ ישראל .בדרום ישראל מעוטרים טווסים בכנסיית שלאל ובתי הכנסת של מעון-נירים ועזה. הופעותיו הרבות מלמדות על

[8] https://www.livescience.com/59022-egypt-tomb-with-leashed-mongoose-drawing.html

השכיחות שלו בין עופות הבית, החיבה הרבה אל יופיו ושימושיו. **שתי נקבות טווס** קטנות מעוצבות מתחת למדליונים, להלן.

איורים 28,29

תיאורי עופות בזוויות שבין המדליונים

שני **יוני סלעים** מעל למדליון המרכזי של השורה השנייה.

שני פרטים של **צוצלת** (*Spilopelia senegalensis*) משמאל מעל השורה השלישית, מעל הטיגריס והלביאה המניקות. הצוצלת היא עוף מצוי ביותר בסביבות משכנות האדם עד ימינו.

ארבעה פרטים של **חוגלת סלעים** (*Alectoris chukar*) מעברי הסל הכפול עם הענבים שבשורה השישית. עקב הסימטריה שנשמרת בפסיפס, כנראה שהייתה משובצת חוגלה נוספת, רביעית, בפינה הימנית שמעל לסל הענבים. חוגלת הסלעים היא עוף מצוי בחורש ובביתה בישראל עד ימינו.

טבלת מיני בעלי החיים בפסיפס

מחלקה	שם בעל החיים	שם מדעי
יונק	אריה אסייתי	*Panthera leo persica*
יונק	טיגריס	*Panthera tigris*
יונק	לביאה	*Panthera leo (נקבה)*
יונק	ברדלס (צ'יטה)	*Acinonyx jubatus*
יונק	שור הבר	*Bos primigenius*
יונק	בקר זבו	*Bos indicus*
יונק	כבשה	*Ovis aries*
יונק	עז	*Capra hircus*
יונק	יעל נובי	*Capra nubiana*
יונק	חזיר בר	*Sus scrofa*
יונק	כלב רוח	*Canis lupus familiaris*
יונק	שועל מצוי	*Vulpes vulpes*
יונק	זאב מצוי	*Canis lupus*
יונק	נמייה מצויה	*Herpestes ichneumon*
יונק	פיל אפריקאי	*Loxodonta africana*
יונק	סוס	*Equus caballus*
יונק	חמור	*Equus asinus*
יונק	ג'ירף	*Giraffa camelopardalis*
יונק	צבי ארץ ישראלי	*Gazella gazella*
עוף	טווס הודי	*Pavo cristatus*
עוף	יונת סלעים	*Columba livia*
עוף	פנינית הקסדה	*Numida meleagris*
עוף	פסיון מצוי	*Phasianus colchicus*
עוף	עגור אפור	*Grus grus*
עוף	יאורית מצרית	*Alopochen aegyptiacus*

עוף	צוצלת	*Spilopelia senegalensis*
עוף	חוגלת סלעים	*Alectoris chukar*
זוחל	צפע מצוי	*Daboia palaestinae*

טבלת סידור המוטיבים במדליונים

מספר שורה	תא 1	תא 2	תא 3	תא 4	תא 5
11	טווס		קיליקס עם תפוחים	טווס	
10	נמייה לוחמת בנחש	סוס	ויקטור עם מגש בשר	סוס	כלב
9	מהוט שחור על פיל	הרוס, רובו. אדם שחור ויונק, אולי זברה	עגור וגור כלבים	אדם שחור	ג'ירף
8	ברדלס	צבייה הרה	אדם נשען על מקל	יעל נובי זכר	זאב
7	יאורית מצרית	דוב סורי	כלוב עם פסיון	דוב סורי	יאורית מצרית
6	חמור	מחמר	סל כפול עם ענבים	ממגל	גמל
5	כלב רוח זכר	שועל	יונים מקננות באמפורה	ארנבת	כלבת רוח
4	בקר זבו זכר	שור הבר זכר(?)	נער מחלל	שור הבר נקבה(?)	בקר זבו
3	טיגריס מניקה	פנינייה זכר	סל ביצי פנינייה	פנינייה נקבה	לביאה מניקה
2	פסיון זכר	כבשה	אישה מניקה	כבש זכר	פסיון
1	אריה		אמפורה	אריה	

דיון

פסיפס כנסיית באר שמע, מהמאה השישית לספירה, הוא אחת מיצירות האמנות המרשימות ביותר שהתגלו בארץ ישראל מן התקופה הביזנטית. הוא עיטר את אולם התווך של כנסייה ביזנטית בנגב המערבי, ומשתרע על שטח של כ־4.8×8.9 מטר. בשנת 2025 הועתק הפסיפס בשלמותו לחצר המועצה האזורית מרחבים, שם הוא פתוח לציבור ללא תשלום.

במרכז הקומפוזיציה אמפורה גדולה, שממנה משתרגים מעלה שריגי גפן שיוצרים תבנית סדורה של 55 מדליונים ,ערוכים ב־ 11 שורות בנות חמישה מדליונים כל אחת .הסקירה מתבצעת מכיוון הכניסה – ממערב למזרח – כך שמספר השורות עולה ככל שמעמיקים אל תוך הכנסייה.

רמה טכנית וצבעוניות

הפסיפס מצטיין ברמת ביצוע גבוהה מאוד, עם צפיפות של למעלה מ־200 אבנים לדצימטר רבוע , ובאזורים הצורניים העדינים הרזולוציה גבוהה אף יותר. נעשה בו שימוש נרחב ומדויק במגוון צבעים יוצא דופן –לבן, בז', תכלת, טורקיז, ירוק-זית, אפור, שחור, צהוב, כתום, אדום, ורוד, חום, ארגמן וגווני ביניים רבים – שהקנו לדימויים נפח, צל, תנועה, והבעה.

תוכן ומוטיבים: ראייה מקומית עם השפעה עכשווית

המדליונים משובצים באלמנטים מגוונים בִּרְאִיָּה מְקוֹמִית ייחודית ,המשקפת את עולמה של הקהילה ופטרוני המבנה, מזמיני העבודה, לצד השפעות אמנותיות עכשוויות לזמנם.

ניכרת קירבה והשפעה בין פסיפס באר שמע לפסיפס מנזר הגבירה מרים מבית שאן מרצפת מדליוני הגפן, למשל אדם שחור לבוש בהידור מוליך ג'ירף, פיל, נער יושב בכרם ומחלל, אדם עומד בכרם נשען על מטה, ומבחר בעלי חיים נוספים.

המוטיבים עצמם משקפים חזון חברתי ורוחני באמצעות סצנות של שפע, פריון, ילודה, תנובת ביצים, גידול עדרים, מסחר, מוזיקה וקשרים בינלאומיים – נראים מוצגים כסמל לברכה אלוהית. הפסיפס שימש ככלי תקשורתי חזותי רב-עוצמה: הוא נועד להציג את טוב הארץ, לחזק תחושת שייכות וזהות מקומית, ולמשוך מאמינים אל חיק הכנסייה – מתוך הבטחה שיזכו גם הם ליטול חלק בשפע ובברכה המתוארים בו. זהו עיטור נטורליסטי־פולחני־ציבורי, אשר משתלב במערך הצגה פומבית מלאת גאווה – ביטוי לשגשוג חומרי ורוחני תחת כנפי החסות האלוהית.

פריון

הנושא המרכזי בפסיפס הוא פריון, שגשוג כלכלי והמשכיות החיים בקרב בני האדם, החי והצומח. הצגת זוגות יונקים ועופות, הריון והנקה, כמו גם סל עמוס ביצים – משקפת חקלאות מניבה ומתקדמת, שהיא אתגר כלכלי וחברתי לא פשוט, גם בעבר וגם כיום. גידול של מגוון בעלי חיים מבויתים ומועילים לאדם, גם הוא מלמד על יכולות חקלאיות גבוהות שמתורגמות להצגת ברכה ושפע.

בסך הכול מוצגים 19 מינים שונים יונקים, מתוכם הכלב עם שני גזעים שונים. **זהו המגוון הגדול ביותר של מיני יונקים המוצג בפסיפס אחד מהתקופה הביזנטית בישראל.** מבין העופות מוצגים 8 מינים שונים.

דמות האישה המיניקה בשורה השנייה של הפסיפס, מדגימה באופן מובהק את הרצון להציג חיי פריון, ילודה ובריאות בקרב בני הקהילה. דמות זו גם מתכתבת עם דימויי נקבות מיניקות בקרב היונקים: כבשה, לביאה, טיגריס נקבה וכלבת רוח, כמו גם הצבייה ההרה הנרדפת על ידי הברדלס והפרה הכורעת, כנראה לקראת המלטה.

גם בעופות בולטים יסודות של פריון :זוג פניניות עם סל ביצים, קן של זוג יונים באמפורה ושני זוגות של טווסים וזוגות של חוגלות. המכלול האיקונוגרפי הזה משרטט עולם בו הריבוי, ההזנה, הדגירה והלידה הם חלק אינטגרלי מסמלי הברכה בצל האמונה באל.

דימוי תנובת ביצים ונשים המייצגות פריון מופיעים גם בפסיפס כנסיית פטרה ,שם עוצבו שני יענים נגדיים לסל ביצי יען גדולות. ונשים שמסמלות את הפריון של עונות הקיץ והאביב. ההשוואה מלמדת כי פסיפס באר שמע מושפע מפסיפס כנסיית פטרה, תוך עיבוד מקומי של סצנות הפריון.

נושא הזוגות והפריון אינו ייחודי לפסיפס באר שמע בלבד – הוא מופיע גם בפסיפס כנסיית אלומה, (ורגה 2015) שם מתוארות המשפחות עם הצאצאים כמוטיב מרכזי. הצגת זוגות היראלדיים אופיינית באופן כללי לאומנות התקופה, והיא ניכרת גם בפסיפס כנסיית חלת' אל פולה מבקעת הירדן (בפרסום 2026).

תיעוד תשורות מאפריקה והקשרים בין־יבשתיים

בין המוטיבים הבולטים בפסיפס כנסיית באר שמע נמצאים תיאורים נדירים של בעלי חיים אקזוטיים – בהם ג'ירף, פיל, וכנראה שהייתה גם זברה, ודמויות אפריקאיות כהות עור - אשר מעידים על קשרים בין-יבשתיים פעילים בין אזורים שמדרום לסהרה לבין מישור החוף הדרומי של ארץ ישראל בתקופה הביזנטית. תיאורים אלו מתכתבים עם מקורות היסטוריים בני התקופה, ובראשם עדותו של תֶּמיסְטִיאוס מעזה, שתיעד את בואן של חיות מופלאות מעמקי אפריקה לעירו בשנת 496 לספירה, וכן אזכורים נוספים בשנת 573. נראה כי בעלי החיים עברו דרך נמל אילת ונמל עזה בדרכם לקונסטנטינופול, אך ייתכן שחלקם נותרו בארץ כמתנות של כבוד למחוזות מקומיים או לפטרוני הכנסייה.

עיצובם המפורט של הג'ירף, הפיל והאנשים השחורים מלמד כי מדובר לא בדימוי סמלי בלבד, אלא בתיאור חזותי המבוסס על צפייה ישירה –מה שמחזק את ההנחה בדבר נוכחותם הפיזית באזור. לפיכך, פסיפס באר שמע אינו רק יצירה אסתטית מקומית, אלא גם עדות חזותית לתפקודה של ארץ ישראל כתחנת מעבר, תצוגה והוקרה במסגרת רשתות סחר, דיפלומטיה ויוקרה בינלאומיות בתקופה הביזנטית ותואם את הנזכר בכתובים בני התקופה.

תיעודים יחודיים לפסיפס באר שמע

אם הזיהי עם **שור הבר נכון, הרי שזו דימוי יחידי המוכר בישראל שלו**, וכנראה שהוא היה כאן בבר או יובא מאירופה. מכל מקום שני מיני בקר שעוצבו באותו פסיפס לא מוכרים.

פעמונים ייחודיים תלויים על הקולרים של הכלבים, ואף הפעמון התלוי על צוואר הגי'רף הוא מעניין, ונראה כמותו על צוואר צבי מפסיפס קפלת תיאוטוקוס (Theotokos) בהר נבו (Piccirilo 1990: Fig 713, pp. 143; 151).

טבע, זואולוגיה וראיית עולם

הפסיפס כולו בנוי על תצפית חיה ומדויקת בעולם החי: מינים מקומיים לצד אקזוטיים, זיהוי מדויק של תכונות גופניות, הרגלי מחיה, התנהגות עונתית ואפילו שלבי רבייה והיריון. בכך הוא משמש **מקור**

חשוב למחקר זואולוגי והיסטורי גם יחד .דמויות כמו הברדלס הרעב, הצבייה ההרה, או הפרה רגע לפני המלטה – מעידות על הבנה מעמיקה של טבע ודינמיקה חיה.

סיכום

פסיפס כנסיית באר שמע הוא יצירה מרובת רבדים: עושר טכני יוצא דופן, איקונוגרפיה מקורית בעלת אופי מקומי מובהק, זיקה הדוקה לחיי היום־יום של הקהילה, והשפעות אומנותיות עכשוויות לזמנן. הוא ממזג בין דת, טבע, חקלאות, פריון ותרבות חומרית – למערכת סימבולית מורכבת המציגה חזון של קיום שלם ומבורך.

מעבר לערכו האסתטי והחברתי, הפסיפס הוא גם עדות חזותית נדירה להשתלבותו של היישוב המקומי ברשתות סחר, קשרים והשפעה בינלאומיות .הופעת בעלי חיים אקזוטיים, דמויות אתנוגרפיות וסצנות של מסחר והובלת סחורות – משתלבות עם המיקום הגיאוגרפי־אסטרטגי של האזור, ועל קשרים פעילים וערוצי תובלה בין אזורים רחוקים, המגשרים בין אפריקה למזרח האימפריה.

לפיכך, מדובר לא רק ביצירת אמנות כנסייתית – אלא במסמך תרבותי, כלכלי, חברתי ודתי מהמעלה הראשונה. פסיפס זה מאפשר הצצה רבת ערך אל תודעת המקום, עולמה של הקהילה, ולתפקודה של ארץ ישראל הדרומית בתוך המרחב הביזנטי הרחב של המאה השישית לספירה.

בבליוגרפיה – רק מה ששייך לחלק של ענת אביטל

Avi-Yonah M., 1933, 'Mosaic Pavements in Palestine', *QDAP*, Vol. II: 136-181.
Avi-Yonah M., 1936, 'Mosaic Pavements at El Hammam, Beisan', *QDAP*, Vol. V: 11-30.
Bodenheimer, F. S. & Rabinowitz, A. (Transl., comm., & intro.). (1949). *Timotheus of Gaza: On Animals* [Fragments of a Byzantine paraphrase of a 5th c. animal-book]. Collection de travaux de l'Académie internationale d'histoire des sciences, 3. Paris–Leiden.
Brown, P. (2018). "Charismatic" goods: Commerce, diplomacy, and cultural contacts along the Silk Road in Late Antiquity. In N. Di Cosmo & M. Maas (Eds.), *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750* (pp. 96–107). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316146040.009 https://www.cambridge.org/core/books/abs/empires-and-exchanges-in-eurasian-late-antiquity/charismatic-goods/E7389102562274494E519FA55F1CE7D1
Dunbabin K. M. D. 1999. Mosaics of the Greek and Roman World. Cambridge.
Fiema Z. T., Kanellopoulos, C., Waliszewski, T. & Schick R., 2001, *The Petra Church*, Amman.
Fiema Z. T., Kanellopoulos, C., Waliszewski, T. & Schick R., 2001, *The Petra Church*, Amman.
Fitzgerald G. M. 1939. A Sixth century Monastery at Beth-Shean (Scythopolis), Philadelphia.
Gorzaczany A. and Rosen B. 2018. Tethering of Tamed and Domesticated Carnivores in Mosaics from the Roman and Byzantine Periods in the Southern Levant. Journal of Mosaics Research 11: 79-96.
Hachlili R., 2009, Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and trend, Brill: p. 142-147.
Piccirillo M., 1993, *The Mosaics of Jordan*, Amman.
Sochorová, J. (2023). Return of the Aurochs. *Discover Magazine*. Retrieved July 31, 2025, from https://www.discovermagazine.com/planet-earth/return-of-the-aurochs

Toynbee J. M. C. & Word P. J. B., 1950, 'Peopled Scrolls: An Hellenistic Motif in Imperial Art', PBSR 18: 1-41

Trendall A. D. 1957. The Shellal Mosaic and Other Classical Antiquities in the Australian War Memorial. Canberra.

Tzaferis V. 1996. Greek Inscriptions from the Ancient Church at Horvat Be'er Shemaʿ. *Eretz Israel* 25**:**75 – 85.

Tsahar, E., Izhaki, I., Lev-Yadun, S., & Bar-Oz, G. (2009). Distribution and extinction of ungulates during the Holocene of the Southern Levant. *PLoS ONE, 4*(4), e5316. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0005316

Watanabe, C. E. (2015). *The symbolic role of animals in Babylon: A contextual approach to the lion, the bull and the mušḫuššu*. *Iraq*, 77, 215–224. doi:10.1017/irq.2015.17

אהרונוביץ' י', אורנשטיין ט' ואביטל ע' (בפרסום), כנסיית המרטירים מחלת' אל פולה בבקעת הירדן, דו"ח חפירה.

אביטל ע', 2014א', הגידולים והכלים החקלאיים בפסיפסים מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית מארץ ישראל, כרך הקורפוס, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

אביטל ע', 2014ב', הגידולים והכלים החקלאיים בפסיפסים מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית מארץ ישראל, כרך המחקר, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

אבי-יונה מ' 1960. רצפת-הפסיפס של בית-הכנסת במעון (נירים). בתוך נ' אביגד (עורך) ארץ-ישראל, ו', (ספר מרדכי נרקיס), ירושלים. עמ' 93–86.

ברטוב ע' 1990 טווס הודי, בתוך: החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 12, תל אביב, עמ' 255–265.

ברטוב ע', 1990, 'פנינייה', בתוך: החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 12, תל אביב, עמוד: 256.

ברטוב ע', 1990, 'פסיון', החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 12, תל אביב, עמ': 257–256.

גוטווין א', 2016., מראה הכבשים בעבר על-פי הממצא הארכאולוגי בישראל ובשכנותיה, במסופוטמיה ובארצות הים התיכון, המכון לחקר בעלי חיים, מרכז וולקני, רחובות.

גנור א', קליין א', אבנר ר' וזיסו ב', 2011, 'חפירות חורבת מדרס שבשפלת יהודה 2011-2011: דו"ח ראשוני', בתוך: חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבתה, כרך ה', ירושלים: 200–214.
דור, מ', 1975, לכסיקון זואולוגי בעלי-חוליות, תל אביב.
הלוי, א' ואפשטיין, ה'. "גזעים." בתוך: קדר, ש'. "בקר." בתוך: ארנון, יצחק (עורך ראשי) , *האנציקלופדיה לחקלאות – כרך רביעי: בעלי חיים*, תל אביב: עם עובד, 1981, עמ' 549-555
וולף, י' וטריינין, ר'. "גזעים." בתוך: גלס, י'. "כלבים." בתוך: ארנון, יצחק (עורך ראשי) , *האנציקלופדיה לחקלאות – כרך רביעי: בעלי חיים*, תל אביב: עם עובד, 1981, עמ' 971–985.
ורגה ד', 2015, 'אלומה', חדשות ארכאולוגיות, גיליון 127. https://hadashot.iaa.org.il/report_detail.aspx?id=20780&mag_id=122
כהן ר' 1979. כנסייה ורצפות-פסיפס ביזאנטיות ליד כיסופים. קדמוניות
לב ב' 1990 סוס, בתוך: החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 12, תל אביב, עמ' 244-245.
מנדלסון ה' ויום-טוב י' 1993. דוב חום סורי. בתוך: החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 7, תל אביב, עמ': 165–166.
מנדלסון ה' ויום-טוב י', 1993, 'זאב', בתוך: החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 7, תל אביב, עמודים: 182-189.
מנדלסון ה' ויום-טוב י', 1993, 'יעל נובי', בתוך: החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 7, תל אביב, עמודים: 269-277.
מנדלסון ה' ויום-טוב י', 1993, 'צבי', בתוך: החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 7, תל אביב, עמודים: 258-269.
מנדלסון ה' ויום-טוב י', 1993, 'תפוצת היונקים בישראל והגורמים המקומיים המשפיעים עליה', בתוך: החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 7, תל אביב, עמודים: 44-47.
סגל א', 2011, 'תל יבנה, דוח סופי', חדשות ארכאולוגיות.123
עובדיה א' 1968. בית-הכנסת בעזה. קדמוניות, א (4):124–127.
עמר, ז', בוכניק, ר', ובר־עוז, נ'. (2009). זיהוי החיות הטהורות שבמקרא לאור מחקר הארכאוזואולוגיה. *קתדרה*, 132, עמ' 34-54
עמר, זוהר. **הזבו בארץ־ישראל: בקר עם חטוטרת**. קתדרה 157 (תשע"ו), עמ' 7–36.
פורת י' 2006. ארמונות בעיבורי קיסריה הביזנטית. קתדרה. 117:122–142

פז ע' 1993. יונת סלעים', בתוך: החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 6, תל אביב, עמודים: 264-267.
פז ע', 1993, 'משפחת העגורים', בתוך: החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך6, תל אביב, עמודים: 189-192. כנ"ל
פטריך י' וצפריר י' 1985. כנסייה ומתקנים חקלאיים מן התקופה הביזאנטית בחורבת בית לויה, קדמוניות, יח (71–72):106–112.
פליקס י' 1982. הצומח והחי במשנה. ירושלים.
שיאון ע', רפיואנו י', חבס ל"ה ודי סגני ל', 2010, ברקה, דוח סופי, חדשות ארכאולוגיות, 122, (2.8.2011 https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1480&mag_id=117)
שמשוני א', 1990, 'כלב', בתוך: החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 12, תל אביב, עמודים: 247-249.
תרן, מ'. "ביות." בתוך: ארנון, יצחק (עורך ראשי) *האנציקלופדיה לחקלאות – כרך רביעי: בעלי חיים*, תל אביב, 1981, עמ' 415-418